

ПОЛИСЕМИЯ И ЛИНГВИСТИЧЕН АНАЛИЗ

Abstract: The report discusses the possibilities of presentation the lexical polysemy: separation of primary and secondary meanings depending on different criteria – paradigmatic/syntagmatic or dependence of frequency. The application of different criteria depends on the kind of the dictionary – a monolingual (thesaurus), bilingual, database/electronic dictionaries.

Keywords: polysemy, paradigmatic/syntagmatic criteria, frequency, linguistic analysis

В литературата, посветена на многозначността на думата, се обсъждат три подхода към нея (Свинцов 2004). Според първия съществуват както еднозначни, така и многозначни думи (това са възгледите на В. В. Виноградов, А. И. Смирницкий, Л. А. Булаховски, О. С. Ахманова, А. П. Евгениева, Д. Н. Шмельов, Р. А. Будагов, Ю. Д. Апресян, А. В. Калинин, Н. М. Шански, В. Г. Гак, Л. А. Новиков, Д. Мирчева, Е. Пернишка, М. Попова и пр.). Според втория възглед, изразен в работите на А. А. Потебня и Л. В. Щчерба, съществуват само еднозначни думи. Според третия, принадлежащ на руския лексикограф В. В. Морковкин, всички думи са потенциално многозначни (Морковкин 1982). Авторът смята, че при едни от тях още не е открита лексикална многозначност, при други тя вече е определена. Морковкин въвежда понятията актуална и потенциална многозначност.

Според Н. В. Черникова, която цитира мнението на В. В. Морковкин от книгата „Русские агнонимы“ (Морковкин, Морковкина 1997, цит. по Черникова 2007), отделните концепти, изразени в даден език, се локализируют в една от двете зони на съзнанието – „светла“ или „тъмна“. В определен исторически момент едни концепти и свързаните с тях лексикални единици и техните значения се локализируют в „тъмната“ зона на съзнанието на даден етнос и се превръщат в своего рода „забравени думи“ или историзми, други думи са актуални и съществуват в „светлата“ му страна. В подобни термини при описанието на функционирането на ментално-лингвалния комплекс и неговите хипостазии – мислене, съзнание и език, като самоорганизираща се информационна система, действаща на основата на човешкия мозък и осигуряваща разбиране, оценка, пазене, преобразуване, пораждање и предаване на информация, може да се представи и полисемията в лексикален план.

Част от лексикалните значения преминават от светлата в тъмната част на съзнанието. В други случаи се извършва разместване на значенията в зависимост от тяхната актуалност за езиковия носител в даден исторически момент.

Друг възможен подход към полисемията на думата се изразява от Ю. Д. Апресян (Апресян 2010: 17 – 31) и Б. Л. Йомдин (Йомдин 2014: 87 – 103).

Йомдин подчертава, че многозначността е едно от най-важните свойства на лексикалната система на езика, а изучаването ѝ представлява интерес както от теоретична, така и от практическа гледна точка. Още в работите на Д. Ципф (Ципф 1945, цит. по Йомдин 2014: 87) се говори за съществуваща корелация между честотата на употреба на дадена дума и количеството на значенията ѝ.

Според Йомдин, който споделя мнението на Ю. Д. Апресян (Апресян и др. 2014, цит. по Йомдин 2014: 88), характерът на речника – пасивен или активен, определя и подхода към явлението. Задачата на пасивния речник е да опише голямо количество думи, желателно почти всички думи в даден език, които така или иначе са познати на езиковите носители. В активния речник се описва малка част от лексиката, която активно се използва от всички носители на езика, подробно се описват нейните употреби, съчетаемост, управление, фразеологизми, разделят се и значенията на думите.

Източници за информация за активен речник са главно: 1. анкетирането на информанти – носители на даден език; 2. текстове на дадения език, адекватни за изучавания период.

Речниците от печатен вид като правило досега са се изготвяли на базата на големи картотеки, в по-ново време основа за създаването им са и големи електронни корпуси от текстове. На тяхна база се определя кое е необходимо за речника от даден формат и кое влиза в т.нар. „сива“ зона на внимание.

Подобна гледна точка се застъпва и в изготвените първи два тома на „Активный словарь русского языка“ (Апресян и др. 2014), също у Благоева, Колковска 2011.

Например думата *афиша* в руския език в посочения речник се отбелязва с първо значение ‘тлъсто лице’, характерно за затворническият жаргон.

Отделен аспект на изучаване са многозначните думи като проблем на компютърната лингвистика. Обзорните работи показват, че въпросите за автоматично разрешение на лексикалната многозначност се основават на използване на данни от тълковни речници, тезауруси или корпуси от текстове (Йомдин 2014: 89). Възможно е да бъдат използвани данните и от електронни речници.

Друго важно направление е използването на корпуси от текстове с опора върху съчетаемостта (Йомдин 2014: 908). По този начин се правят статистически значими наблюдения, в които се разглежда съвместната поява на думи с различни значения. Това предполага наличие на анотирани корпуси.

Възможно е още съчетаването на речници и корпуси от текстове (Кобрицов и др. 2007, цит. по Йомдин 2014: 90; също Коева 2014).

Допълнителен начин за извличане на семантична информация е използването на експерименти (за извличане на значения от езиковите носители или авторска интроспекция).

При това е важно осъзнаването, че извличаните значения на многозначните думи може съществено да се различават в речниците, лингвистичните разработки и съзнанието на езиковите носители (Йомдин 2014: 92).

Коментарите на Йомдин се свеждат до това, че значенията на многозначните думи може да се различават у носителите на един и същ език и да зависят от социалния, възрастовия, професионалния статус на говорещите и личния им речеви опит (Йомдин 2014: 99). Задачите на съвременната лексикография според автора се определят от съчетаване на различни методи при изследване на лексикалното значение – както тренираната интроспекция на професионалния лексикограф, така и експериментални методи, корпусни изследвания и резултати, получени от компютърната лингвистика (Йомдин 2014: 99 – 100).

Както подчертава Б. Л. Йомдин, има две гледни точки към речника. Първата е, че речникът е „свещена“ книга, той не трябва да се променя, това е своего рода документ, в който се съдържа единствено вярната норма за значенията на всяка дума, в него не би трябвало да има грешки, както и „лоши“, ненужни думи (Йомдин 2013). Според втората гледна точка речниците бързо остаряват и е безсмислено да се ползват. Както винаги, истината е по средата. Речникът е уважаван и почтен предмет за ползване, който съществува още от времето на появата на писмеността. Това са глосите, написани в полетата на древните документи (Йомдин 2013).

Да се спрем кратко на лексикографските принципи и нагласи, изложени в Проспекта за активен речник на руския език от Ю. Д. Апресян и колектив (Апресян 2010: 15 – 54).

В речника се прилага принципът на интегралността – съчетаване на речника и граматиката при представянето на дадена лексикална единица.

Съчетаването на речник и граматика като основен принцип на интегралността се реализира според принципа на удобството – простота и прозрачност на метаязыка и експлицитност на информацията (Апресян 2010: 15 – 54).

Използват се съвременни лингвистични технологии – корпуси от текстове и лингвистичен експеримент.

Коректно поставеният лингвистичен експеримент предполага:

а) обръщане към *езиковата интуиция на говорещите* във връзка с правилността, неправилността, нееднозначността, синонимичността и др. проверяеми свойства на езиковите и текстовите единици;

б) *обяснение към получените оценки от гледна точка на лингвистичната теория*. Колкото е по-системно, толкова е по-убедително обяснението, т.е. колкото повече езикови факти, подкрепящи дадено твърдение, може да се приведат, толкова по-добре (Апресян 2010: 38).

Нека проследим доколко тези принципи може да бъдат намерени в съществуващите тълковни и двуезични речници върху материал от произволно взета дума, например думата **балаболка** и нейното представяне в руския език и предаването ѝ в български език.

1.1. Според БТС 1998 **балаболка** има значение разг. ‘Болтун, (болтунья); пустой человек’.

Този речник отразява реалното състояние на семантиката на думата в края на XX в.

1.2. Според Речника на Ушаков (РУ) *балаболка* има следните значения:

1. ‘Пустомеля, болтун или болтушка (разг. пренебр.)’

2. ‘Погремушка, колокольчик’.

От гледна точка на системността може да се допусне, че вторичното значение на думата ‘бъбрив човек’, предикат по характер, е имало по-голяма честота в сравнение с предметното значение, което като правило би трябвало да бъде на първо място в рамките на използвания подход в традиционните тълковни речници (речникът излиза през тридесетте – четиридесетте години на XX в.).

1.3. *Балаболка* според МАС:

1. ‘Украсение в виде висячей кисточки, подвеска, висулька’

‘Болтун, пустой человек’.

Николаю Петровичу она рассказывала все свои горести и выдумки. Он никогда не сердился, как отец, не говорил, что она цокотуха и балаболка (Паустовский. Героический юго-восток) (Легурска 2015: 90 – 91).

1.4. *Балаболка* според Речника на Ожегов (РО 1973):

1. ‘Погремушка; висулька (устар.)’

2. ‘Человек, любящий заниматься пустой болтовней (пренебр.)’

1.5. Ново издание на БАС (БАС 2004: 347) *балаболка*:

1. ‘Уст. Небольшое украшение в виде висульки, подвески, косточки и т.п.’
(Дама) *была в пестром платье с шитьем, кружевами и разными балаболками*. (Бобор. Изменник).

2. ‘Прост. Болтун, пустослов’

(Елкин казался ему простым лентяем и *балаболкой*. Язык у него как на шарнирах приделан – говорит много... болтает обо всем не разбираясь, что можно, чего нельзя, что удобно и что неудобно. Медын. Честь).

И в трите тълковни речника на руския език (МАС, БАС и РО) се възприема системното представяне на значенията на думата: предметното значение е представено като първо, вторичното предикатно значение като второ по ред. Този тип подредба на значенията е характерен за повечето тълковни речници на съответните езици (срв. Шмельов 1977: 68 – 130), в които се възприема принципът парадигматично независимите значения да бъдат първични, а синтагматично зависимите – вторични. Речникът на Ушаков (30 – 40-те г. на XX в.) и БТС (90-те г. на XX в.) отразяват подхода, според който за първично значение на думата се приема по-честотното.

Представяне в двуезични руско-български речници:

2.1. РБР, т. 1, 1986: 68:

Балаболка

1. ‘пренебр. Бъбривец /бъбривка/; дърдорко /дърдорка/, бѣбрица’

2. ‘(обл.) Дрънкулка, хлопка, звънче’.

В речника значенията се представят според тяхната честотност в руския език. Представеният подход е от гледна точка на пасивното владеење на руския език както от българи, така и от носители на други езици.

2.2. РБРЧ 1969: 30:

Балаболка – ‘разг. Бърборко, дърдорко, бърбрица, бърбривка’.

В този речник отсъства изобщо идеята за първично, конкретно значение на думата.

2.3. НРБР 2007: 34

Балаболка вж. Пустомеля.

НРБР 2007: 608: *пустомеля* – ‘Празнодумец/празнодумка бърборко, бърбрица, бърбривец/бърбривка, празна воденица’.

В този двуезичен речник се възприема представяне на значението на думата *балаболка* чрез отпратка към оценъчни предикатни думи в българския език. Оставям без коментар въпроса за адекватността на превода и дали изобщо в българския език съществуват всичките изброени лексикални единици.

Обръщаме се и към други източници на данни.

2.4. Russcorpora.ru

Женщина, которая болтает без умолку, – это не женщина. Балаболка (Юрий Азарев. Подозреваемый. 2002).

Дадената илюстрация от корпуса представя вторичното значение на думата.

2.5. Словарь синонимов (електронен):

‘Болтливый человек’ – *болтун, балагур, говорун, диалектик, краснобай, мельница, пустомеля, пустослов, резонер, ритор, сорока, водолей, балалайка, трецотка, фразер*.

В този речник думата *балаболка* не е отразена.

В друг синонимен речник на руския език обаче думата намира място.

Словарь синонимов русского языка (Александрова 1975: 47): *болтун, говорун, трецотка, сорока, болтушка, тараторка, балаболка* (разг.), *таранта* (прост.), *трепач, трепло* (груб. прост.), *балалайка бесструнная* (прост.).

Балаболка се намира в средата на синонимния ред.

От данните на двата синонимни речника може се прави допускането, че думата *балаболка* в значението ‘бърбив човек’ може да се смята за сравнително рядка (за това свидетелстват данните от електронния речник). В синонимния речник, отразяващ лексиката на втората половина на XX в. (Александрова 1975), значението е намерило място, но мястото на думата в синонимния ред показва най-вероятно средна честотност на употреба. За този случай вероятно може да се приложат метафорите за „светла“ и „тъмна“ страна на съзнанието, съдържащи актуални и потенциални значения и тяхното движение в езиковото съзнание.

В руския език названията на артефакти *балаболка, пила* и *трецотка* са образнометафорични характеристики за бърбив човек (Легурска и др. 2009). Свойството ‘бърбивост’ има различни оттенъци във връзка с характера на деноватите, именуван от съответните думи.

Видовата сема ‘бърбив’ в думата *балаболка* се свързва със свойството на малкия предмет да подрънква при тръскане. При това бърбивостта се свързва

с представата за празнина. Вероятно представата за празнина произтича от лекотата и незначителността на обозначаваната висулка (*Николаю Петровичу она рассказывала все свои горести и выдумки. Он никогда не сердился, как отец, не говорил, что она цокотуха и балаболка* – Паустовский. Героический юго-восток. МАС). Българският преводен еквивалент *висулка* е еднозначен. Приблизителните семантични еквиваленти в българския език може да се смятат за образни метафори *дрънкало*, *кречетало* и *мелница*, свързващи бърливостта с определен шум.

Срв.: *пила* (БТС 1998):

1. Инструмент в виде стальной пластины или диска с заостренными зубцами по краям для разрезания дерева, металла, камня.

2. Разг. О сварливом человеке, донимающем кого-л. попреками, придирками, колкими замечаниями.

Пила (НРБР) 2007: 492:

1. Трион (срв. напильник); бичкия;

2. За различни видове режещи инструменти

В този двуезичен речник отсъства вторичното значение. Тук не коментирам възможността за изразяване на аспект от значението 'бърлив човек'.

Пила предава друга черта на бърливостта, като обозначава свадлив човек, непрекъснато досаждащ с упреци. Образната метафора се конституира от видовата сема 'такъв, който непрекъснато претендира за нещо' (*Особенно Ежов там есть... пила такая зубастая... Вот его и приструньте* – Горький. Фома Гордеев. БАС). Дадената сема се свързва с представата за монотонно и повтарящо се движение и звук, получаващи се при рязане посредством пила. Българският преводен еквивалент *трион* няма такова значение. Даденият смисъл в българския език се изразява с образните метафори *драка*, *оса* и устойчивото сравнение *свадлив като свекърва*.

Трещотка (БТС 1998)

1. Устройство, издаващо треск.

2. Народный музыкальный инструмент.

3. Тот, кто любит поговорить, поболтать. *Остановите эту трещотку*.

4. Название некоротых инструментов, механизмов, машин, действие которых основано на вращении.

Трещотка (НРБР 2007: 769)

1. Кречетало (за пьдене на птици, играчка: музикален инструмент; не воденично).

2. Кречетало, дърдорко/дърдорка, бърборко, бърборка, бърборан/а/, бърривец/бърривка.

Трещотка характеризира бърлив човек, често лица от женски пол (*Только рыскаете по городу, да смущаете всех, трещотки проклятые! Сплетни несете, сороки короткохвостые.* – Гоголь. Ревизор. БАС). Бърливостта тук се свързва с трясък, произвеждан от този предмет. Българският преводен еквивалент *хлопка* не предава дадения смисъл. Образните метафори *дрънкало*,

мелница, кречетало може да се смятат за семантични еквиваленти на съответната руска, като чрез тях се създава същата представа за монотонен и безкрайно повтарящ се трясък.

Изводите в посока на отделянето на значения в многозначната дума зависят от *приоритетния подход на лингвистичен анализ, възприет от авторите на съответните речници* – дали значенията да следват *принципа на системността* (парадигматично независимите от тях да имат по-предно място в семантичната структура на думата) или *принципа на честотността* (почестите от тях да представят първите по ред значения). Това важи за тълковните речници, в дадения случай на руския език. Представянето на данните в двуезичните речници следва представите на техните съставители.

Въпросът, който обаче не може да остане без коментар, е как влияе взаимодействието на *езиковата интуиция* на авторите на речниците към въпросите за кодифицираността на дадено значение, от една страна, и неговите възможни стилистични употреби, от друга, с научните представи за *коректен лингвистичен анализ* в даден момент на съществуване на езиковите факти като част от една динамична и самоорганизираща се езикова система.

ЛИТЕРАТУРА

- Апресян 2010:** Апресян, Ю. Д. Введение. – В: Апресян, В. Ю., Апресян, Ю. Д., Бабаева, Е. Э., Богуславская, О. Ю., Галактионова, И. В., Иомдин, Б. Л., Крылова, Т. В., Левонтина, И. Б., Птенцова, А. В., Санников, А. В., Урысон, Е. В. *Перспектив активниот речник на рускиот јазик*. Отв. ред. Ю. Д. Апресян. Москва: Росийскај академия наук, Институт рускиот јазик им. В. В. Виноградова, 2010, с. 15 – 54.
- Апресян и др. 2014:** Апресян, В. Ю., Апресян, Ю. Д., Бабаева, Е. Э., Богуславская, О. Ю., Галактионова, И. В., Гловинская, М. Я., Григорьева, С. А., Иомдин, Б. Л., Крылова, Т. В., Левонтина, И. Б., Птенцова, А. В., Санников, А. В., Урысон, Е. В. *Активниот речник на рускиот јазик*. Т. 1 – 2: А – Г (отв. ред. акад. Ю. Д. Апресян). Москва: Јазик на славјанскај култура, 2014.
- Благоева, Колковска 2011:** Благоева, Д., Колковска, С. Корпусниот подход во бугарската лексикографија – практика и перспективи. – В: *Современи методи и подходи во лексикографската практика*. Софија: Авангард Прима, 2011, с. 7 – 46.
- Иомдин 2013:** Иомдин, Б. Л. *За што е потребен речник во XXI век*. <Postnauka.ru/video/40870S>
- Иомдин 2014:** Иомдин, Б. Л. Многозначни зборови во контекст и надворешно контекст. – *Вопросы јазикознания*, 2014, № 4, с. 87 – 103.
- Кобрицов и др. 2007:** Кобрицов, Б. П., Ляшевская, О. Н., Толдова, С. Ю. *Снимане на многозначност на глаголови со користење на модели на управување, извлечени од електронски толковни речници*. <<http://download.yandex.ru/IMAT2007/kobricov.pdf>>
- Коева 2014:** Коева, С. Бугарскиот национален корпус во контекст на световната теорија и практика. – В: *Езикови ресурси и технологии за бугарски јазик*. Софија: АИ „Проф. Марин Дринов“, 2014, с. 29 – 52.

- Легурска и др. 2009:** Легурска, П., Бечева, Н., Аврамова, Цв., Веселинов, Д., Лилова, М., Панчев, И. *Съпоставително-типологичен анализ на лексиката в родствени и неродствени езици (върху материал от български, руски, сръбски, чешки, френски и английски език). II част*. Депозиран ръкопис в НАЦИД, УДК: 801. Сигнатура НД П 18791, № НД 65/ 2009. София, 1093 с.
- Легурска 2015:** Легурска, П. *Съпоставителни анализи и национална специфика на лексиката*. София: Ето, 2015.
- Морковкин 1982:** Морковкин, В. В. Слово как номинативная и коммуникативная единица. – In: *Probleme der sprachlichen Nomination*. Leipzig, 1982, p. 60 – 74.
- Морковкин, Морковкина 1997:** Морковкин, В. В., Морковкина, А. В. *Русские агнонимы (слова, которые мы не знаем)*. Москва: АО „Астра семь“, 1997.
- Свинцов 2004:** Свинцов, В. В. Пять подходов к лексической многозначности в отечественной лингвистической традиции. – В: *Русистика и сопоставительная филология: состояние и перспективы: Международная научная конференция, посвященная 200-летию Казанского университета: Труды и материалы*. Под общ. ред. Н. Р. Гамулиса. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2004, с. 86 – 87.
- Ципф 1945:** Zipf, G. K. The meaning frequency relationship of words. – *Journal of general psychology*, 1945, No 33(2), p. 251 – 256.
- Черникова 2007:** Черникова, Н. В. Актуальные концепты и их лексические репрезентации. – *Филологические науки*, 2007, № 6, с. 7 – 8.
- Шмельов 1977:** Шмелев, Д. Н. *Современный русский язык. Лексика*. Москва: Просвещение, 1977.

ИЗТОЧНИЦИ

- Александрова 1973:** Александрова, З. Е. *Словарь синонимов русского языка*. 4. изд. Москва: Русский язык, 1975.
- БАС 2004:** *Большой академический словарь русского языка*. Т. 1 и сл. Москва – Санкт-Петербург: Наука, 2004.
- БТС 1998:** *Большой толковый словарь русского языка*. Гл. ред. С. А. Кузнецов. Санкт-Петербург: Норинт, 1998.
- МАС 1981 – 1984:** *Словарь русского языка*. Т. I – IV. Москва: Русский язык, 1981 – 1984.
- НРБР 2007:** *Нов руско-български речник*. С. Влахов. Под ред. на А. Липовска. 2. прераб. и доп. изд. София: Парадигма, 2007.
- РБР 1986:** *Руско-български речник* (под ред. на С. Влахов и Г. А. Тагамлица). Т. 1 и 2. 2. изд. София: Наука и изкуство, 1986.
- РБРЧ 1969:** *Русско-болгарский словарь* (сост. С. К. Чукалов). 3. изд. Москва: Советская энциклопедия, 1969.
- РО 1973:** *Словарь русского языка* (сост. С. И. Ожегов). Москва: Советская энциклопедия, 1973.
- РУ 1935 – 1940:** *Толковый словарь русского языка* (под ред. проф. Д. Н. Ушакова). Москва: Советская энциклопедия, 1935 – 1940.